

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.7):528.9«176/183»

Юлія Коник *

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИГОТОВЛЕННЯ РУКОПИСНИХ КАРТ І ПЛАНІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про матеріали, використовувані землемірами Півдня України останньої третини XVIII – першої третини XIX століття для виготовлення рукописних картографічних документів.

Ключові слова: Південь України, картографія, карти, плани, землеміри, папір, олівці, фарби.

Рукописні картографічні документи є особливим історичним писемним джерелом, надзвичайно інформативним для багатьох галузей людського знання, а тому здавна розробляються дослідниками у різноманітних напрямках, хоча традиційно і закономірно в першу чергу увага приділяється їх змісту. Для історії Півдня України цей вид джерел тим більш цінний, що архіви цієї частини України періоду приєднання і поглинання її Російською імперією зазнали катастрофічних втрат протягом свого існування.

Наскільки відомо, фізична сторона рукописних південноукраїнських карт і планів не ставала предметом окремого розгляду, хоча її дослідження дало б цінну інформацію про рівень наукових і технічних знань їхніх укладачів, політику держави стосовно забезпечення картографічної діяльності, торгові зв'язки регіону тощо. Не торкаючись зараз питання технології виготовлення карт і планів, розглянемо матеріали, якими при цьому користувались землеміри.

Джерельна база даної розвідки досить обмежена вже в силу того, що до сьогодення збереглися лише залишки від колишніх архівів

* Кандидат історичних наук, заступник начальника відділу забезпечення збереження документів, обліку та довідкового апарату Державного архіву Херсонської області

дорадянських межових установ Півдня України [20, с. 60-81]. Найбагатше зібрання нині знаходиться в державному архіві Херсонської області у фонді Херсонської губернської креслярні, документи якого охоплюють період з 1770-х по 1910-і роки. Серед них можна знайти замовлення землемірів на придбання та реєстри придбаних інструментів і матеріалів, потрібних для службової діяльності; листування з міською поліцією про з'ясування цін на матеріали на місцевих ринках; рапорти повітових землемірів про повернення їм коштів, витрачених із власної кишені на придбання канцтоварів.

Тут варто зазначити, що держава, вимагаючи негайного і якісного виконання робочих завдань, мало турбувалася про забезпечення виконавців усім необхідним для цього. Щорічної суми, закладеної у бюджет на придбання канцелярських матеріалів для землемірів, було явно недостатньо, тож їм часто доводилося купувати потрібні товари за свої гроші, потім роками чекаючи від держави на компенсацію витрат [18, арк. 3].

Специфіка робочого графіку повітових землемірів полягала в його сезонності. Більшу частину року, придатну для проведення польових межових робіт, вони працювали на місцях і могли спілкуватися з губернським землеміром лише за посередництвом пошти. Лише взимку землеміри повинні були з'їжджатися до губернської креслярні, й тоді основним видом роботи було якраз складання генеральних (загальних) губернських карт і атласів, повітових планів та докладних пояснювальних відомостей до них. На місцях же вони складали так звані спеціальні плани – плани окремих дач (землеволодінь) чи частин повітів, або робили копії повітових планів. Тому в губернській креслярні, й у повітових землемірів постійно мав бути запас матеріалів для виготовлення картографічної продукції.

Найперше, що потрібно було мати для цього – якісний папір. Він завжди стояв на першому місці серед найголовніших канцелярських потреб землемірів, і його нестача постійно гальмувала та ускладнювала процес виготовлення карт й планів. Листування землемірів буквально наповнене наріканнями на

відсутність паперу. Іноді в офіційних рядках рапортів відчувається ледве прихований сарказм з приводу того, що Штаб Його Імператорської Величності, Імператорське Депо карт, міністерства, губернатори і казенні палати довго чекатимуть на свої карти, оскільки землемір не забезпечений ні папером, ні олівцями та фарбами [6, арк. 3; 9, арк. 4-4 зв., 12-12 зв.; 16, арк. 56].

Папір як фізична основа карт і планів мав бути рівний, міцний, гладенький, без вираженої фактури, і далеко не всякий продукт паперового виробництва відповідав цим вимогам. Російський теоретик і практик межової справи князь Дмитро Цицианов у середині XVIII століття писав: «Папір взагалі той кращий, котрий як туш, так і фарби в себе не пускає [...]. Паперу належить бути гладеньким, тому той олександрійський папір, в якому крупні ряди [маються на увазі так звані верже і понтюзо – відбитки від дротяної сітки, на якій просушувався папір ручного виробництва – Ю.К.], для креслення не вельми придатний» [23, с. 80].

Достеменно невідомо, звідки пішла назва згаданого вище олександрійського паперу. Вважається, що в давнину його виготовляли в Єгипті, та, якби там не було, протягом Нового часу він виготовлявся переважно в країнах Західної Європи. Російська імперія мала незначне власне його виробництво, але більшу частину імпортувала. Такий папір виготовлявся ручним способом, і завдяки високій якості використовувався в державному листуванні, коштовних ілюстрованих та малотиражних виданнях, а також у картографії. На ньому складали атласи, карти, плани, різноманітні супровідні відомості, призначені для вручення вищестоящим органам.

Варто сказати, що в описуваний період в ходу була й інша назва якісного паперу для малювання і креслення – так званий слонобий папір. Очевидно, це було збірне поняття дорогих сортів малювального паперу жовтувато-бежевих відтінків.

Папір в дометричній російській системі рахувався дестями (1 десть = 24 аркуші) та стопами (1 стопа = 20 дестей).

Найдавніші виявлені згадки про роботу південноукраїнських землемірів з олександрійським та напіволександрійським папером датовані початком 1790-х років [3, арк. 6 зв.; 4, арк. 14], хоча він почав використовуватися тут ще з 1770-х років, коли почалося активне картографування нових земель і складання карт для Катерини II та її зацікавлених у Півдні України сановників.

У 1796 році Вознесенська межева експедиція, не знайшовши в Новомиргороді ні геодезичних інструментів, ні олександрійського паперу, ні фарб, була змушена направляти за ними гінця аж до Москви [5, арк. 8-8 зв.]. Він купив там по 3 стопи олександрійського слонового паперу трьох розмірів: великого – по 70 руб. за стопу, середнього – по 55 руб., та подовженого – по 40 руб. [5, арк. 17]. Тоді ж він купив і дешевшого російського слонового паперу: стопа великого розміру коштувала 60 рублів, середнього – 40 руб. [5, арк. 17]. Можна зрозуміти це так, що тут під назвою олександрійського йдеться про імпортований папір. Іноді олександрійський і слоновий папір згадуються окремо, як відмінні один від одного сорти. Взагалі у службовому листуванні землемірів не спостерігається чіткості у «паперовій» термінології, або ж, швидше за все, її просто важко зрозуміти з сьогодення.

Отже, олександрійський папір замовлявся, як правило, трьох форматів: так званої великої, середньої і малої руки (до речі, саме слово «формат» починає вживатися південноукраїнськими землемірами з середини 1820-х років). У 1828 році херсонський губернський землемір, не знайшовши в Херсоні паперу потрібної якості, збирався замовляти на Олександрівській фабриці в Петербурзі олександрійський папір «найбільшого» і середнього розмірів, а також папір під назвою «великий орел» та «супер-рояль» [16, арк. 57 зв.].

З перших років XIX століття в замовленнях з'являється красносільський папір [8, арк. 13] – продукція російської паперової фабрики, розташованої в Красному Селі в околицях Петербурга. У 1808 році зустрічаємо пояснення: йдеться про замовлення паперу «напіволександрійського, йменованого красносільським» [8, арк. 17].

Для виготовлення спеціальних планів землеволодінь використовувався білий папір для записів (на відміну від сірого та синього).

Абриси (робочі записи й замальовки так званого межового ходу, які потім лягали в основу карт і планів), а також чернетки планів робилися на картузному папері – дешевому грубому обгортковому папері сірого або синього кольорів.

Аркуші паперу при потребі склеювали розчинами деревних смол – камеді та гуміарабіку, або клеєм із виварених риб'ячих нутроців.

У процесі створення картографічних зображень велике значення мали олівці. Ними робилися абриси, наносилися на папір контури картографічних зображень, при потребі велися записи й розрахунки навколо зображень.

Чорнове фіксування результатів геодезичних зйомок та картографування південноукраїнських земель здійснювалося за допомогою графітних олівців, які з XVII століття почали поширюватися з Англії на весь Європейський континент, витісняючи більш давній винахід – так званий свинцевий олівець. Відомо, що у 1770-х роках Новоросійська межова експедиція замовляла для своїх працівників англійські олівці [19, арк. 9 зв.], які вважалися найкращими. Хоча вже в кінці століття експорт камберлендського графіту з Британських островів був заборонений через обмеженість запасів, але він продовжував вивозитися контрабандним шляхом. Відомо, що на початку XIX століття землеміри Херсонської губернії також віддавали перевагу англійським олівцям [8, арк. 15, 17-18 зв.], паралельно замовляючи також і «прості».

Олівці купували дюжинами або поштучно. Однак у другій половині XVIII століття ще зустрічався продаж олівців на вагу. Можливо, це були грифелі, які потрібно було самостійно загортати у футляри. У 1778 році вчитель Кременчуцької казенної школи писав у рапорті Новоросійській губернській канцелярії, що в класах геометрії та малювання немає олівців, та просив замовити до 60 дюжин олівців та 10 фунтів червоного олівця [19, арк. 14 зв.]. Того ж року межувальник Новоросійської межової контори, збираючись у степ

на розмежування повітів, звітував про казенне майно, серед якого значилася олівцева трубка та грифелі [19, арк. 76 зв.].

У фінансовій відомості Вознесенської межової експедиції, датованій 1796 роком, знаходимо згадку про так звані кипарисові олівці – ймовірно, їхні грифелі були «вдягнуті» у кипарисову деревину. Цим можна пояснити їхню дорожнечу: тоді для виготовлення генеральних карт та межових планів було придбано дюжину кипарисових олівців по 1 руб. 10 коп. за штуку, дві дюжини простих олівців по 40 коп. за штуку та півдюжини червоних олівців по 60 коп. за штуку [5, арк. 15].

Уже з 1810-х років англійські олівці зникають із замовлень на канцелярські товари та реєстрів придбаних матеріалів, а натомість фігурують кипарисові або просто олівці без будь-яких означень. Іноді в замовленнях йшлося про «кращі» олівці – очевидно, з тих, що могли запропонувати місцеві торговці.

Свинцеві олівці землемірами описуваного періоду вже по можливості не використовувалися, оскільки ними не досягалася достатня чіткість ліній. В одному з рапортів тираспольського повітового землеміра за 1829 рік він скаржився, що шукав було в містах Тирасполь і Балта матеріали «для потреби геодезичної», але в крамницях не було нічого, крім «самих лише негодних свинцевих олівців та паперу для писання, який можна купити у кожному ярмарку» [17, арк. 21]. Далі він скаржився на мізерне жалювання, з якого «неспроможний навіть купити простого паперу, сургучу і десятикопійного свинцевого олівця...» [17, арк. 21 зв.].

Контури зображень наводилися китайською тушшю або чорнилом, а потім уже накладалися фарби. Невелика кількість карт і планів не призначалася для вкривання фарбами. Це зображення вузько спеціальної тематики, наприклад, доріг або лісів, для позначення яких використано лише чорний та відтінки сірого кольору. Більшість же рукописних картографічних документів характеризується колірністю.

Чіткої номенклатури використання кольорів, подібно до тієї, яка виробилася у геральдиці, у картографії не існувало. На державному рівні здавна визнавалася необхідність уніфікації у сфері картографічних зображень. Починаючи з Сенатської настанови для геодезистів часів Петра I періодично робилися спроби створити якісь нормативи [1, с. 248-250; 15, арк. 40-40 зв.; 21, с. 876-912; 22, с. 497-498; 23, с. 87-98], але йшлося передусім про масштаби, умовні позначення, форми економічних приміток тощо.

При доборі ж кольорів землеміри мали більшу свободу дій. Існувало декілька вимог, – швидше традиційних, ніж нормативно закріплених, – яких дотримувалися при роботі з фарбами. Насичені кольори в картографічних зображеннях використовувалися обмежено: занадто яскрава фарба не повинна була відволікати увагу користувача від змісту або закривати собою написи. Отже, сухі фарбувальні пігменти розводилися водою з додаванням камеді як регулятора в'язкості та прозорості фарби. Таким чином досягалися й різноманітні відтінки, наприклад, для позначення диференціювання глибин Чорного моря чи лиманів.

Густими кольорами могли позначати ріки, адміністративні кордони та рукотворні об'єкти, а також художньо оформлювати карту чи план. Території повітів належало вкривати різними кольорами, дороги позначати коричневим [11, арк. 43], а існуючі та проєктовані адміністративні кордони – червоним або «ранжевим» [12, арк. 34-34 зв.].

Інколи, якщо міністерства або губернські адміністрації вимагали негайно скласти для них генеральну карту губернії, губернські землеміри приписували своїм підлеглим надсилати до креслярні повітові плани, не розфарбовуючи їх. Потім з них складалася й оформлювалася єдина карта, і часто це робив сам губернський землемір або хтось із повітових, серед чеснот якого були уважність, старанність та акуратний почерк.

Якщо ж йшлося про не надто термінові, але трудомісткі завдання по складанню генеральних карт і планів, пов'язані зі збором відомостей на місцях,

то губернські землеміри направляли підлеглим у повіті докладні інструкції та через пошту координували їхню діяльність. Так, протягом 1824–1828 років тривав процес виготовлення нових повітових планів Херсонської губернії для казенної палати взамін старих і зношених. Вимоги були виписані надзвичайно чітко, аж до особливостей тушування обрисів балок. Зокрема, приписувалося вкривати казенні (державні) землі рожевим кольором, власницькі – палевим, землі військових поселень – блакитним, і відповідними ж «міцнішими» кольорами показувати межі цих земель і населені пункти [2, арк. 13-15].

Збереглися також аналогічні рекомендації 1827 року по складанню повітових планів, що мали стати основою майбутньої генеральної губернської карти. Землі казенних сіл потрібно було позначати світлим карміном, колоній – світло-зеленою яр'ю, поміщицьких сіл – рідкою тушшю (тобто сірим кольором), решту земель – світлим гумігутом, поштові шляхи – червоно-кавовим, транспортні дороги – чорно-кавовим кольором, інші дороги – рідкою тушшю [16, арк. 58].

В інших випадках вибір кольорової палітри залежав від смаків укладачів і наявності у них фарб. Наприклад, на дорожній карті Тираспольського повіту 1805 року казенні землі позначені червоним, а поміщицькі – жовтим кольорами [7, арк. 3-18]. На чернетці плану частини ріки Дніпро 1813 року державні землі позначені зеленим, а вигін міста Херсон – блакитним кольорами [10, арк. 30].

Спеціальні плани земельних дач також робилися кольоровими, хоча кольорова палітра центрального зображення тут зазвичай не відрізнялася різноманітністю. План дачі землевласника-замовника вкривався світлим відтінком фарби, його межі наводилися густішим відтінком. Прилеглі межі сусідніх дач також позначалися яскравими кольорами, причому кожна дача – іншим кольором. Самі ж поверхні планів сусідніх землеволодінь, як правило, залишалися незафарбованими.

Яскравістю кольорів, яку ми й сьогодні можемо бачити на старовинних картах і планах, вони завдячують якості фарб. Нижче подано перелік фарб,

котрі використовувалися південноукраїнськими землемірами в останній третині XVIII – першій половині XIX століть при виготовленні картографічних документів. Оскільки більшість відомих людству фарбувальних пігментів у залежності від країни та сфери застосування має багато варіантів назв, тут вони наведені під тими назвами, які побутували тоді на Півдні України:

- бакан синій (голубець) – фарба синьої гами, виготовлена з подрібненої деревини кампешевого дерева (сандалу);
- бакан червоний – фарба червоної гами, виготовлена з сушених і товчених комах деяких видів;
- берлінська лазур – штучно отримана хімічна сполука на основі карбонату калію та залізного купоросу, дає яскраво-синій колір;
- венеційська яр – зелена фарба, виготовлена з окислу міді;
- вохри – алюмосилікатні глини з домішками гідроксиду заліза, дають кольори жовто-коричневої гами;
- гумігут – фарба жовто-оранжевої гами, виготовлена з соку дерев-каучуконосів;
- кармін – фарба червоно-пурпурової гами, виготовлена з сушеної і товченої тлі деяких видів;
- кіновар – фарба червоної гами, виготовлена з однойменного ртутного мінералу;
- кремортартар – виннокам'яна сіль калієвої кислоти, дає кольори фіолетової гами;
- сепія – фарба коричневої гами, виготовлена з сушених, перетертих і проварених у лужному розчині «чорнильних мішків» каракатиць і кальмарів;
- сієна – земля, в якій фарбувальним пігментом є водний окисел заліза; дає кольори жовто-коричневої гами;
- сурик – порошок оксиду заліза, дає кольори червоно-коричневої гами;
- туш жовта китайська «з відливом»;
- туш чорна китайська, рідше англійська – для досягнення відтінків сірого кольору;

- ультрамарин натуральний – порошок мінералу ляпіс-лазур, дає яскраво-синій колір;
- ультрамарин штучний – хімічна сполука алюмосилікатного натрію та полісульфідів натрію, дає яскраво-синій колір.

Сухі фарби продавалися кусками або порошком на вагу: найпоширеніші – фунтами (1 фунт = 409 г), рідкісніші – лотами (1 лот = 12,8 г) та золотниками (1 золотник = 4,26 г). Загалом цей товар не належав до дешевих, та й знайти потрібний набір було не так просто. У 1796 році Вознесенська межова експедиція, як уже згадувалося, робила крупні закупівлі у Москві. Заплачені тоді відрядженим сержантом гроші за фарби просто вражають: бакан коштував 38 руб. 40 коп. за фунт, китайська туш – 11 руб. за фунт, гумігут – 8 руб. за фунт, венеційська яр – 6 руб. за фунт, берлінська лазур – 3 руб. за фунт, кармін – 4 руб. за золотник, а найдорожче взяли за ультрамарин – 11 руб. 50 коп. за золотник [5, арк. 17]. В перерахунку на трьохсотрублеве річне жалування повітового землеміра виходить, що за рік він заробляв на 320 грамів особливих сушених комах або на 111 грамів товченого коштовного мінералу.

Торгівля не стояла на місці, і вже на початку ХІХ століття у великих українських містах також можна було придбати або замовити потрібні фарби з доставкою. Збереглися свідчення про купівлю херсонськими землемірами фарб у Херсоні, Одесі, Миколаєві, Харкові. Проте не все було так просто: у 1820-х роках навіть у губернському центрі Херсоні проблематично було дістати кармін, китайську туш та гумігут [14, арк. 47]. Так, серед іншого, про них писав у 1828 році губернський землемір у своєму рапорті Херсонській казенній палаті: «Усіх цих матеріалів пристойної якості неможливо придбати в Херсоні», та збирався замовити їх у Петербурзі, користуючись відрядженням туди службовців палати [16, арк. 57 зв.].

Ціни на фарби трималися на високому рівні з тенденцією до подорожчання через постійну «повзучу» інфляцію. Як і раніше, їх купували окремо на вагу, а вже з 1810-х років у документах паралельно з'являються згадки про вочевидь

імпортовані ящички «англійських» або «венетійських» фарб – як правило, на 18 кольорів. Такі ящички з червоного дерева, та ще й розписні, можна було придбати у вільнопромисловців. У 1824 році ящичок на 12 воронок коштував 10 руб. [13, арк. 20], у Херсоні набір із 18 кольорів у 1825 році був придбаний за 12 руб. [14, арк. 47-47 зв.], а в 1827 році – аж за 24 руб. [16, арк. 57].

Найдорожчим залишався кармін, який не входив до складу наборів, а купувався окремо золотниками або максимум декількома лотами. Натомість винайдення штучного ультрамарину зробило можливим його замовлення на фунти [8, арк. 16].

Фарби накладалися колонковими, соболиними та білячими пензлями. У місцевих торговців їх можна було придбати декількох розмірів: великі, середні, менші та малі.

При складанні генеральних карт і планів бралася до уваги не лише вірність зображення, але й «чисте виконання і краса», особливо якщо вони призначалися для високопоставлених персон. Розмальовані картуші, орнаментальні рамки, вигадливо оформлені рози вітрів і т. п. перетворювали такі карти на справжні художні витвори.

Готові карти, призначені для відправки «нагору», підклеювали на коленкор, обкладали краї стрічками з тканини, кріпили з двох боків дерев'яні валики та пакували у дерев'яні або жерстяні туби; інші зберігалися у звичайних сувоях.

Виготовлені з описаних матеріалів, рукописні карти і плани Півдня України в належних умовах можуть зберігатися століттями, не втрачаючи міцності основи та яскравості кольорів. Вони є цінною частиною історико-культурної спадщини українського народу і, без сумніву, мають значний джерелознавчий потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Герман И. Е. История межевого законодательства от Уложения до генерального межевания (1649–1765) [Текст] / И. Е. Герман. – М. : Тип. И. Я. Полякова, 1893. – 380, 1 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 490 Межова канцелярія Олександрійського повіту. – Оп. 1. – Спр. 448.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 241.
4. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 243.
5. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 272.
6. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 592.
7. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 612.
8. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 632.
9. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 661.
10. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 808.
11. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 832.
12. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 885.
13. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1076.
14. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1085.
15. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1162.
16. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1202.
17. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1245.
18. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 1. – Спр. 1254.
19. ДАХО. – Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня. – Оп. 5. – Спр. 6.
20. Коник Ю. Межові архіви Південного правобережжя України : зародження, склад, проблеми збереженості документів (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 10. – 2009. – С. 60–81.
21. ПСЗРИ І. – Т. 17. – № 12711.

22. ПСЗРИ І. – Т. 18. – № 13091.

23. Цицианов Д. П. Краткое математическое изъяснение землемерия межевого 1757 года [Текст] / Д. П. Цицианов. – [СПб. : Тип. Акад. наук, 1757]. – 112 с., 8 л. вкл.

В статье речь идет о материалах, которые использовали землемеры Юга Украины последней трети XVIII – первой трети XIX веков для изготовления рукописных картографических документов.

Ключевые слова: Юг Украины, картография, карты, планы, землемеры, бумага, карандаши, краски.

The article is about the materials used by land-surveyors in the last third of the 18th century – first third of the 19th century for drawing up manuscript cartographic documents.

Keywords: South of Ukraine, cartography, maps, plans, land-surveyors, paper, pencils, paint.